

УДК 94:[323.27:63](477) «18/19»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

Nataliia Kovalova

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of Philosophy and Ukrainian Studies of the Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. (2025) Ukrainian agrarian discourse of the late 19th – early 20th century: Tykhin Osadchyi. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 104–114. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

UKRAINIAN AGRARIAN DISCOURSE OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: TYKHIN OSADCHYI

Abstract. Purpose. The article aims to clarify Tykhin Osadchyi's attitude towards the peasant issue in Dnieper Ukraine in the late 19th – early 20th centuries through the prism of the concept of peasant revolution.

Scientific novelty. The author first analyzed the vision of the well-known economist on the peasant issue from the perspective of his three hypostases: a zemstvo statistician, a writer, and a political/public figure during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921.

Conclusions. Tykhin Osadchyi distinguished the “Ukrainian trend” in statistical and economic studies from the general Russian agrarian context and created a scholarly picture of land relations in Dnieper Ukraine. The article reveals that the economist initiated the theory of peasant emancipation – the improvement of peasant life through education, credit, insurance, and other means. According to Osadchyi, the driving force in implementing this program was the intelligentsia.

Based on literary works, particularly the novel *Borcy za zemlyu i pravdu (Fighters for Land and Truth)*, the author analyzed Osadchyi's interpretation of the causes of the peasant revolution, its course in 1902 and 1905, and the evolution of peasant struggle. In Osadchyi's view, this struggle was not limited to economic slogans, as peasants were also motivated by political goals. The writer clarified the role of peasant self-government in rural revolts at the beginning of the 20th century and highlighted the role of Ukrainian political parties (the Revolutionary Ukrainian Party, the Ukrainian Social Democratic Union) in organizing the peasantry. It was concluded that, despite his generally pessimistic assessment of peasant activism, Osadchyi noted signs of subjectivity in peasant actions at the turn of the century.

It has been established that during the Ukrainian Revolution, particularly in its initial stage (1917–1918), Tykhin Osadchyi was involved in advocating his idea for resolving the land issue, developing land legislation, and organizing the peasantry. However, his theoretical and practical achievements, like those of other economists of the time, were not put into practice.

Keywords: Tykhin Osadchyi, peasant revolution, agrarianism, peasants, landlords/lords, land, theory of peasant emancipation, Ukrainian Revolution of 1917 – 1921.

Наталія Ковальова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та українознавства, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ковальова Н. Український аграристський дискурс кінця XIX – початку XX ст.: Тихін Осадчий. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 104–114. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Kovalova>

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ТИХІН ОСАДЧИЙ

Анотація. Метою статті є з'ясування ставлення Т. Осадчого до селянського питання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму концепції селянської революції.

Наукова новизна. Авторкою статті уперше проаналізовано бачення відомим економістом селянської проблематики з точки зору його трьох іпостасей: земського статистика, письменника і політичного / громадського діяча періоду Української революції 1917–1921 рр.

Висновки. Тихін Осадчий виокремив із загальноросійського аграристського контексту «український напрям» статистико-економічних досліджень і сформував наукову картину земельних відносин у Наддніпрянській Україні. У

статті з'ясовано, що економіст ініціював теорію селянської емансипації – поліпшення життя селян за допомогою освіти, кредитів, страхування тощо. Рушійною силою в реалізації цієї програми, на думку Т. Осадчого, виступала інтелігенція.

На підставі художніх творів, зокрема роману «Борцы за землю и правду», авторкою статті проаналізовано інтерпретацію Т. Осадчим причин селянської революції, особливості її перебігу в 1902 р. та 1905 р., еволюцію форм селянської боротьби. Ця боротьба, у трактуванні Т. Осадчого, не обмежувалася економічними гаслами, селяни керувалися й політичними мотивами. Письменник з'ясував специфіку участі селянського самоврядування в селянських бунтах на початку XX ст., висвітлив роль в організації селянства українських політичних партій (РУП, Українська соціал-демократична Спілка). Зроблено висновок, що на тлі загалом песимістичного ставлення до селянської активності Т. Осадчий зауважив ознаки суб'єктності у селянських діях на межі століть.

Встановлено, що під час Української революції, зокрема на її першому етапі (1917–1918 рр.), Т. Осадчий займався популяризацією своєї концепції вирішення земельного питання, розробкою земельного законодавства, організацією селянства. Однак теоретичні та практичні напрацювання Т. Осадчого, як й інших економістів того часу, не було реалізовано.

Ключові слова: Тихін Осадчий, селянська революція, аграризм, селяни, поміщики / пани, земля, теорія селянської емансипації, Українська революція 1917–1921 рр.

Постановка проблеми

У висвітленні широкого спектру аграрної проблематики в Російській імперії на початку XX ст. переважав російськоцентричний наратив. Усім відомі імена таких теоретиків з селянського питання того часу, як: представники партії кадетів Олександр Кауфман (економіст та урядовець) і Олександр Мануйлов (Мануїлов) (професор Московського університету), соціал-демократи Борис Веселовський і Петро Маслов, представник народницької течії Олексій Пешехонов. У центрі уваги цих авторів був пересічний селянин великоросійських губерній і його проблеми. Українські діячі (науковці, земці, публіцисти) також займалися дослідженням аграрної проблематики й були поспіхом зі станом земельних відносин на загально-російському рівні, планами проурядових аграрних ініціатив, певними регіональними особливостями Наддніпрянщини. Вони були залучені до імперських державних структур, які досліджували й обговорювали селянське питання, або ж викладали в університетах. Українські діячі взяли активну участь у роботі «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.) на повітовому рівні. Однак селянське / аграрне питання в Наддніпрянщині було міцно вписано у загальноросійський контекст. Виокремити з цього потужного масиву інформації «український напрям» зробив спробу економіст Тихін Іванович Осадчий (1866–1945 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різним аспектам життя й діяльності Т. Осадчого приділено значну увагу дослідниками і краєзнавцями періоду незалежності України¹. Кооперативну й громадську діяльність Т. Осадчого досліджено у публікаціях В. Власенка². В академічних працях, на конференціях, краєзнавчих ресурсах науковці поступово відновлюють призабуті сторінки біографії цього діяча й аналізують його економічну спадщину. Все ж, достатнього відображення у працях вітчизняних науковців не знайшов аналіз висвітлення Т. Осадчим селянської проблематики.

Мета статті

Метою статті є з'ясування ставлення Т. Осадчого до селянського питання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму концепції селянської революції. Аналіз бачення відомим економістом селянської проблематики доцільно здійснювати з точки зору його трьох іпостасей: земського статистика, письменника і політичного / громадського діяча періоду Української революції 1917–1921 рр.

1 Див., напр.: Ганницький С. Тихон Осадчий – економіст, земський статистик і громадсько-політичний діяч. *Вісімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Черкаси, 2008. С. 37–40; Лисий І. Про Тихона Осадчого. *Сумська старовина*. 1998. № III–IV. С. 80–82; Осадчий Тихон Іванович (30.06.1866 – 24.12.1945), економіст. URL: <https://surl.lw/qamuhj>; Поліщук В. Осадчий Тихін Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76818>

2 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151; Власенко В. Конопотський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

Виклад основного матеріалу

Тихін Осадчий народився 30 червня 1866 р. у родині колишнього кріпака панів Енгельгардтів у с. Будище Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкаської області). Є згадки, що юнак був свідком Вільшанського бунту 1883 р., коли працював секретарем Вільшанської земської управи. Рятуючись від переслідувань через заступництво за селян, втік на Херсонщину³. У 1890–1897 рр. він обіймав посади статиста в Херсонському і Симбірському (Росія) земствах. У 1897–1904 рр. Т. Осадчий був секретарем Київського товариства сільського господарства, діяльність якого поширювалася на губернії Правобережної України. З 1904 р. Т. Осадчий став вчителювати на Київщині та Чернігівщині. У 1906 р. він переїхав у с. Гиравка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині с. Шевченкове Конотопського району Сумської області) – на батьківщину своєї дружини Ганни (донька відомого історика О. Лазаревського). Там розпочав роботу серед селян щодо створення кооперативних організацій. Зокрема, Т. Осадчий очолив правління місцевого кредитного товариства, далі став організатором і головою Конотопського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств (останній запрацював з 1916 р.)⁴ Т. Осадчий був членом київського осередку товариства «Просвіта», активно листувався з Б. Грінченком, Є. Чикаленком та іншими діячами українського національного руху⁵. Досвід роботи у земстві та кооперативних організаціях, активна громадська діяльність сприяли написанню ґрунтовних наукових праць⁶ і численних художніх творів, у центрі яких був український селянин і його життя.

У праці «Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования»⁷ (1899 р.) Т. Осадчий осмислив сприйняття земельного питання як економічної категорії, а також проаналізував вплив капіталістичних відносин на розвиток сільського господарства в останній чверті XIX ст. Статистик так окреслив свій підхід до розуміння сутності земельного питання: «Земля перш за все важлива як сільськогосподарська територія, як найголовніший об'єкт, який дає нам за допомоги людської праці засоби для існування, як найголовніший об'єкт застосування робочої сили найширшою частиною населення»⁸. Досвід практичної діяльності Т. Осадчого дозволяв йому стверджувати (на відміну від російських соціалістів), що причина селянської бідності полягала не в малоземеллі: у розпорядженні селян Південно-Західного краю (й інших регіонів Росії) була майже половина сільськогосподарської території, але самостійно господарювати на своїх земельних наділах вони не могли. Причини цього він убачав у таких чинниках, як: дроблення земельних наділів селян, відсутність у них можливостей і вмінь підвищувати продуктивність своєї землі, нестача капіталів для розвитку господарства⁹.

У селянському середовищі Т. Осадчий виокремлював три категорії: 1) вічно безземельні селяни (ними були професійні сільськогосподарські службовці або робітники); 2) самостійні господарі – проміжна, наймасовіша категорія селян (можливості їх існування поступово обмежувалися); 3) заможні селяни (не більше ніж 10 % дворів). Остання категорія селян на Правобережжі, на відміну від інших регіонів Російської імперії, не була значною – її функції тут виконували євреї-лихварі¹⁰.

3 Осадчий Тихон Іванович (30.06.1866 – 24.12.1945), економіст. URL: <https://surl.ln/qamuhj>

4 Поліщук В. Осадчий Тихін Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76818>; Власенко В. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

5 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151.

6 Результати дослідження Т. Осадчим бюджетів селянських господарств, опубліковані у праці «Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии» (1891 р.), було використано, наприклад, В. Ленінін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.): Lenin V. *Collected Works*. Moscow : Progress Publishers, 1977. Vol. 3. P. 149.

7 Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования. Киев : Тип. Петра Барского, 1899. 126 с.

8 Там само. С. 1.

9 Там само. С. 11–12.

10 Там само. С. 12–14.

Т. Осадчий, як і російські теоретики-аграрники, визнавав тяжке становище селянства. На тлі дроблення селянських наділів, приросту населення відбувалося зменшення земельних площ, придатних для додаткового наділення селян землею. Швидкими темпами на село проникали капіталістичні відносини і цим процесам протегувала держава. Однак Т. Осадчий не вважав доцільним для селян позбавлятися своїх земельних наділів. На його думку, шматок селянської землі, хоча й недостатній для гідного існування селянської родини, був «важливим регулятором попиту і пропозиції робочих рук, важливою умовою, доки перейде народне господарство до більш високих соціальних форм». На відміну від теоретиків-соціалістів, Т. Осадчий трактував цей перехід як певну тяглість – без повного розриву із минулим соціальним укладом. Шлях поліпшення селянського життя Т. Осадчий вбачав у підвищенні культури землеробства, розумовому розвитку селян. Працю на землі економіст трактував як засіб боротьби проти економічних і соціальних негараздів: переповнення ринку робочих рук, пауперизму і злочинності. Т. Осадчий був переконаний, що у випадку відсутності правильно організованого державного і громадського впливу на розвиток продуктивності селянської праці (освіта, кредит), капіталізм іншим шляхом все рівно організує це населення своїми «залізними законами». Шлях, заснований на боротьбі, він вважав неприйнятним¹¹.

Т. Осадчий зауважував і загрози та негативні наслідки капіталізму. Суспільство, на його думку, має підняти трудящі класи економічно, інтелектуально і морально, залучити їх до користування культурними досягненнями. Тільки така робота забезпечувала спокійний розвиток держави, як зокрема в країнах Європи. У Російській імперії капіталізм суттєво погіршував становище трудящих – половина заробленого витрачалася на податки й люди не мали можливостей для прогресивного розвитку. У державі не було інститутів, які на тлі розвитку капіталізму забезпечували б і розвиток трудящих мас. Цю обтяжуючу обставину економіст уважав першопричиною «наших голодів, нашого невігластва і всіх наших бід»¹².

Отже, Т. Осадчий виступав проти обезземелення селянства в умовах стихійного розвитку капіталізму, не підтримував проекти вирішення земельного питання революційним шляхом, а вважав доцільним розвивати культуру землеробства, поширювати освіту серед народу й за допомогою кредитів підтримувати дрібне селянське господарство.

Багатий досвід своєї практичної діяльності економіст і громадський діяч використовував під час написання художніх творів, зокрема у жанрі соціально-побутового роману. В 1908 р. Т. Осадчий опублікував книгу «Борцы за землю и правду»¹³, присвячену нелегальній соціалістичній агітації в українському селі в 1881–1905 рр. За видання цієї книги її автор був покараний ув'язненням, яке дуже важко переніс – після двох місяців в'язниці Т. Осадчий захворів на неврастенію. Цю хворобу лікував щонайменше чотири місяці у Конотопській земській лікарні, а після одужання йому залишалося відбути покарання ще протягом п'яти місяців. Перебуваючи в лікарні, Т. Осадчий писав новий художній твір¹⁴.

Роман «Борцы за землю и правду» розкриває передумови, рушійні сили і перебіг початкового етапу селянської революції в Наддніпрянській Україні, свідком якої був Т. Осадчий (він і сам доклав значних зусиль для пробудження селянства). Твір присвячено діяльності

11 Там само. С. 19–20.

12 Там само. С. 124, 126.

13 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. 235 с.

14 Власенко В. З епістолярної спадщини Т. Осадчого. *Сумська старовина*. 1999. № V–VI. С. 144–151; Власенко В. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки. *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 127–131.

народовольців та їх послідовників, яка не зустрічала підтримки серед селян та інших верств суспільства. Тому для характеристики головних героїв роману автор використав образ «матросів загиблого/розбитого корабля»¹⁵. Головною рушійною силою в організації селянства у боротьбі за свої права у романі Т. Осадчого виступає інтелігенція: паничі – вихідці з дворянства (Сергій Гордієнко, Мар'яна Войнилович, Віра Кузнєцова) та різночинська молодь, яка здобула освіту («юнак із Вільшани», Лев Запорожець, Павло «Галичанин» та інші). Ідейним натхненником головних героїв роману протягом двох десятиріч виступав інтелігент Криницький (народник, соціаліст, член Громади). Він постійно мешкав у Києві, але літо проводив на хуторі поблизу Тарасівки на Полтавщині, де спілкувався з селянською молоддю і агітував проти панів. Криницький мав і закордонні зв'язки та уявлення про тамтешнє життя – він рік подорожував Європою, де спілкувався з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павличком. Пропагуючи спершу ненасильницькі методи боротьби, поступово Криницький визнав і необхідність застосування насилля. Тим паче, що його дружина загинула на каторзі, а багато друзів і учнів були заарештовані та заслані, або ж страчені. Серед учнів Криницького бачимо як представників українського національного руху, так і загальноросійських рухів (народники, марксисты). Духовний лідер соціалістів долучився і до практичної діяльності на благо селян: у маєтку Віри Кузнєцової у Мардарівці на Поділлі він організував громадське господарство. Це було втіленням мрії його молодості – створити в економії свого друга, власника тисячі десятин землі, громадське господарство (тоді господаря маєтку за спробу передати землю селянам заарештували і заслали до Сибіру)¹⁶. Селянство у візії автора роману виступає як темна, неосвічена маса, об'єкт впливу з боку поміщиків, влади, священників. Однак наприкінці твору все більш відчутними стають риси суб'єктності у діях народу чи окремих його представників.

У творі можна виділити дві головні сюжетні лінії, пов'язані з діяльністю двох головних героїв – Сергія Гордієнка (село Тарасівка на Полтавщині) і Віри Кузнєцової (село Мардарівка на Поділлі).

Сергій Гордієнко походив з родини, в якій переплелися усі можливі конфлікти, пов'язані з землею. Його мати належала до стану дрібномаєтних дворян, а батько був звичайним селянином, вірніше – наймитом і приймаком, який попри це вміло господарював на землі своєї дружини. Мати сподівалася, що завдяки освіті (навчання у реальному училищі) її син Сергій вийде «в люди» – перейде з селянського стану до дворянського. Однак ворожнеча між батьками на ґрунті класового походження спричинила душевну травму у Сергія і ненависть до всіх багатих. Після закінчення училища він постав перед вибором: господарювати на землі, як це робив батько, чи стати революціонером і боротися за права народу? Знаючи з особистого досвіду реальне становище селян у Тарасівці, юнак обрав другий шлях – шлях боротьби і страждань¹⁷. Він був прихильником ненасильницьких методів боротьби.

Віра Кузнєцова походила з родини російського генерала, який придушував польське повстання 1863 р. Військовий за отримане поранення в бою і втрату обох ніг був винагороджений імператором – відставному генералові надали замок у с. Мардарівка на Поділлі, конфіскований у польського магната, та довічне утримання. Віра стала революціонеркою через відчуття обов'язку перед народом – вона виросла у селі і змалку користувалася плодами праці селян. 1 березня 1881 р., на момент вбивства імператора Олександра II, Віра працювала набірницею у друкарні «Народної волі». За приналежність до організації влада тривалий час її переслідувала. Дівчина змушена була перебувати на нелегальному становищі, або жити за

15 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. С. 64, 169, 179, 232–233.

16 Там само. С. 28, 177, 55, 61–63, 148, 131–133, 54.

17 Там само. С. 15–17.

кордоном (у Швейцарії). Родинний замок у Мардарівці через відсутність коштів і сил на його ремонт поступово розвалювався, а фінансові виплати його власникові влада відібрали у покарання за революційну діяльність доньки. Попри це батьки всіляко підтримували будь-яке рішення Віри: заснували школу для селян, віддали селянам сто десятин свої землі в оренду за доступними цінами, а також склали дарчу селянам на цю землю для заведення громадського господарства¹⁸. Безпосередньо допомогти селянам Мардарівки створити це господарство і вчитися працювати колективно Віра змогла через деякий час, коли за допомогою матері та її впливових родичів у Петербурзі отримала помилування і дозвіл повернутися до Російської імперії. За кордоном вона вивчилася на лікаря і вдома стала лікувати селян. З поверненням на батьківщину Віра практикувала лише легальні засоби боротьби й тому сад, вирощений громадською працею на десяти десятинах, уважала важливим досягненням своєї багаторічної боротьби за права народу¹⁹. Водночас її постійно турбувало питання: як полегшити страждання селян, які повсюдно зазнавали злиднів і голоду?

Опонентом Віри у ставленні до селян був її сусід Єрофеев. Цей колишній прокурор майже задарма отримав всю землю польського магната (у романі неодноразово відчувуються відголоски польського повстання 1863 р.) і володів майже десятками шинками (пристосувався до впливу капіталізму на сільське господарство). Єрофеев, як й інші сусіди, був невдоволений даруванням родиною генерала землі селянам, бо селяни очікували таких вчинків від нього та інших великих землевласників²⁰. У с. Тарасівка на Полтавщині зразком поміщика-кріпосника виступає батько вчительки і революціонерки Мар'яни (коханої Сергія Гордієнка) – спадковий дворянин Войнилович. Цей власник двохсот десятин землі схарактеризований автором роману як монархіст, деспот, скупердяй. Від його свавілля страждали як члени родини, так і підневільні селяни²¹. Цукрозаводчики у творі Т. Осадчого представлені як типові експлуататори: родина графа Браницького, власника маєтку у с. Вільшани на Білоцерківщині, мешкала у Парижі, а господарством керувала контора (управителі, фахівці); графи Бобринські господарювали особисто²². Водночас автор зауважував, що цукрові магнати певною мірою реагували на нужди селян. Зокрема, граф Браницький пожертвував селянам десять плугів, інший фабрикант – чотири, інший – один плуг, а склад машин віддав сільському товариству молотарку для спільного користування²³.

Яке пояснення причин селянської боротьби наводив автор роману «Борці за землю и правду»? На початку 1880-х рр. – це був сильний гніт панщини, від якої навіть через двадцять років після скасування кріпосного права страждало $\frac{3}{4}$ сільського населення. Перша причина селянського невдоволення – безземелля і малоземелля. Половина селян унаслідок реформи 1861 р. не отримала землі (дворові селяни, підсусідки, незаможні), а інша половина мала наділи, недостатні для утримання родини. Другу причину автор убачав у відсутності «волі» – надмірному впливові дворян, поміщиків і багатирів-куркулів на сферу управління сільським життям (адміністрація, суд, земство). «У населення не було ніякої волі і майже ніякої землі», – так Т. Осадчий схарактеризував становище українських селян на початку 1880-х рр. Поміщицький стан у цей час, за оцінкою економіста, для піднесення власного господарства скористався можливостями стихійного розвитку земельного ринку та виробництва зернових культур, тобто поміщики збагачувалися завдяки гарним цінам на хліб і низьким цінам на робочі руки²⁴.

Серед причин Вільшанського бунту проти графів Браницьких на Білоцерківщині Т. Осадчий виокремив два чинники: 1) зменшення земельних наділів селян унаслідок реформи

18 Там само. С. 70, 130, 175, 69, 71–72, 128, 130, 138–139.

19 Там само. С. 168, 203, 220.

20 Там само. С. 124, 144.

21 Там само. С. 18–19, 22–23, 42–45.

22 Там само. С. 82–83, 94–95.

23 Там само. С. 105.

24 Там само. С. 27, 47.

1861 р., порівняно з нормами, встановленими інвентарною реформою 1847 р. (боротьба за повернення відрізків землі); 2) невиконання царського закону про вибори десяцьких (нижчий поліцейський служитель на селі), відмова від їх утримання²⁵.

Причинами селянських бунтів 1902 р. на Полтавщині Т. Осадчий назвав збереження феодално-кріпосницьких пережитків: у цьому регіоні був найвідчутнішим гніт поміщиків та бюрократії. Поміщикам належала земля і влада над людьми (вони були земськими начальниками і великими чиновниками), а селяни страждали від злиднів і несправедливості. Полтавщина поставляла дешеві товари на ринки Новоросії, Київщини та спонукала сотні тисяч селян до переселення: тут жилося найтяжче, бо на Поділлі пани-поляки давали селянам якомсь підзаробити. Нужда, продовольчі труднощі, зокрема відсутність корму для худоби (більш болюча проблема для селян, за спостереженням Т. Осадчого, ніж голодування власних дітей), спонукали до боротьби селян Харківської губернії. Селяни не знали законів, але були переконані у правоті своїх вимог щодо панів. Вони вірили у доброго царя, який давно хотів віддати селянам землю, але цьому, на їхню думку, перешкоджали пани²⁶. Селянська боротьба спрямовувалася проти поміщиків, їх управителів, держави і навіть церкви.

Т. Осадчий описав форми селянської боротьби. Мирний характер мали такі заходи, як: бесіди / ради з агітаторами, читання заборонених листівок і брошур, подання органам влади колективних клопотань, громадське господарювання. Супроводжувалися використанням насилля акції, спрямовані на пошкодження та оволодіння поміщицьким майном: підпали і погроми економій, поділ панської землі. У 1905 р. виокремилася така форма боротьби, як страйки селян і сільськогосподарських робітників, спрямовані на підвищення поденної оплати праці й зняття з робіт вихідців з інших регіонів. Агітаційно-пропагандистську роботу у селянському середовищі на початку XX ст., за визнанням письменника, активізували члени РУП, а страйкову форму боротьби ініціювали представники Української соціал-демократичної Спілки²⁷.

Для означення радикальних форм масових селянських виступів Т. Осадчий вживає терміни «бунт» та «аграрні заворушення»²⁸.

Участь у селянських виступах у 1902 р. брала вся сільська громада: погроми контор і маєтків чинили тисячні натовпи, які збиралися з навколишніх сіл. Автор описав стихійні дії натовпу, в якому люди ставали некерованими, розбираючи або знищуючи панське майно. Вождів не було видно. Однак про організаторів бунтів мимобіжно згадує Віра (це були її товариші Запорожець, Левадний і Полтавець). Під час поділу панської землі селяни діяли зважено, зокрема, запрошували священника на молебень чи самі відправлялися помолитися в церкву, радилися щодо критеріїв поділу землі, щоб не скривдити нікого з громади²⁹.

Роль селянського самоврядування у бунтах на початку XX ст. була неоднозначною. Волосний старшина, який приїхав у с. Роги примирити селян із місцевим священником, прагнув тихо пересидіти трирічний термін на своїй посаді. Однак це було не так просто, бо за всі проступки селян у волості вище керівництво карало старшину: не так давно він відсидів сім днів за несплату подушного і знову був ув'язнений за конфлікт селян із священником (разом з іншими представниками сільської адміністрації). 317 селян було віддано під суд³⁰. Селянські депутації до поміщиків під час бунтів очолювали сільські старости. Однак селяни не уважали їх надійними захисниками своїх інтересів і до складу депутацій делегували також виборних представників від кожної сільської громади³¹. Така практика відповідала тогочасному

25 Там само. С. 83–91.

26 Там само. С. 178, 195–196.

27 Там само. С. 178–180, 225–226.

28 Там само. С. 145, 192, 177, 189.

29 Там само. С. 191–192, 210, 196.

30 Там само. С. 112–115.

31 Там само. С. 214 – 215.

законодавству про сільське самоврядування («Положение о сельском состоянии», стаття 51, пункт 9)³².

Червоною ниткою крізь твір проходить теза, що селяни не готові до боротьби. На початку 1880-х рр. аргументом на користь цієї думки був опис атмосфери страху, яка охопила Тарасівку після першої акції – зустрічі Сергія Гордієнка з селянами 30 червня. І через двадцять років думка Сергія не змінилася: описуючи стан свого господарства, яке полишив на наймита Омеляка, він дійшов висновку, що той мав можливість господарювати на дванадцяти десятинах, але жив так само бідно, як і ті селяни, що мали десятину землі. Колись заможне господарство Гордієнків занепало і причину цього Сергій вбачав у відсутності навиків у наймитів самостійно господарювати. Через це ідея простого наділення селян землею, на думку автора роману, не поліпшить їхнє життя – потрібна ґрунтова робота щодо організації праці селян, підвищення їхнього рівня культури³³. З такими ж труднощами в організації громадського господарства за участі селян зіткнулася і Віра Кузнецова у Мардарівці на Поділлі.

Про набрання селянством ознак суб'єктності свідчать створені автором роману цікаві образи селянських вождів. На початку твору читачі знайомляться з ходоком Гераськом, який у пошуках кращого життя обійшов степи Херсонщини та Кубані й агітував за переселення як засіб вирішення проблеми малоземелля. Сам він був неграмотний, однак зміг переконати селян купити землю, а від адміністрації отримати дозвіл на переселення до Херсонської губернії задовго до початку Столипінської аграрної реформи³⁴. Натомість Ярема Журба, який вмів читати, став ватажком бунтівників. Двадцять років він працював у маєтку на пана, підробляв на залізниці і після покарання за прилюдне прочитання випадково отриманої агітаційної листівки став боротися за права народу. За період частих і тривалих ув'язнень він втратив родину і господарство³⁵.

Описуючи особисті втрати головних героїв роману, Т. Осадчий стверджував, що їхня праця не була даремною. Поміщики стали ліберальніше ставитися до селян. Серед селянської молоді Тарасівки зародився інтерес до освіти, вчилися грамоті й дорослі. У селі діяли бібліотека, кредитне товариство³⁶. Селянські бунти мали й матеріальні наслідки: великі землевласники й цукрозаводчики погодилися на передачу селянам в оренду за доступною ціною більшої частини землі, підвищили поденну оплату сільськогосподарським робітникам³⁷.

Отже, у романі «Борцы за землю и правду» Т. Осадчий висвітлив різні аспекти селянської боротьби, які призвели до зародження селянської революції (боротьби селян / сільської громади проти поміщиків, держави). Автор показав передумови селянської революції, перебіг її першого етапу, рушійні сили і наслідки. Т. Осадчий засвідчив, що гасла селянської боротьби мали не лише економічний, а й політичний характер. Сам автор відкидав насилля, залишався прихильником легальної боротьби, що була неможливою на той час у Російській імперії.

В інших працях Т. Осадчого знаходимо міркування про шляхи вирішення земельного питання в Україні. У брошурі «Українське селянство та його історична доля» (1912 р.) автор здійснив екскурс в минуле земельних відносин, порівнюючи їх з досвідом сусідніх країн. Об'єктом дослідження виступало селянство, а статистичні дані ілюстрували стан землезабезпечення різних категорій селян в українських губерніях. Автор всебічно проаналізував наслідки селянської реформи 1861 р. для Наддніпрянської України, виокремив її позитивні риси та недоліки. Зокрема, Т. Осадчий звернув увагу читачів на соціальні наслідки тривалої кріпаччини для сільського населення: брак освіти, занепад громадського життя були бідой

32 Див., напр.: Положение о сельском состоянии: Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (Особое приложение к тому 9 законов о состояниях) / составленное по офиц. изд. 1876 г. Максимовичем (Неофиц. изд.). Санкт-Петербург : Тип. П. Воинойской, 1894. С. 54.

33 Осадчий Т. Борцы за землю и правду: роман-былое из социальной жизни на Украине. Эпоха 1881 – 1905 гг. Киев : Тип. Петра Барского, 1908. С. 47, 50–51, 211–213.

34 Там само. С. 48–49, 107–108, 119–120.

35 Там само. С. 73–77, 224.

36 Там само. С. 106, 158.

37 Там само. С. 215, 226–227.

для «вищої» верстви селянства, а злидні й алкоголізм – для «нижчої». Кріпацтво стримувало громадську самоорганізацію селян. Ці чинники, на його думку, перешкоджали вихованню в українському суспільстві власної інтелігенції, яка б дбала про інтереси народу. Автор запропонував теорію селянської емансипації – поліпшення життя селян шляхом «розумної, спокійної» праці³⁸. Рушійною силою цієї теорії уважав інтелігенцію.

Реалізувати свої погляди щодо шляхів поліпшення селянського життя Т. Осадчий зміг після падіння самодержавства в 1917 р. Він був обраний заступником голови Української селянської спілки, а від неї делегований до складу Центральної Ради³⁹ й активно долучився до проведення земельної реформи.

Свої погляди на вирішення земельної справи Т. Осадчий оприлюднив на Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 р.), організованому Українською селянською спілкою. На форум прибуло близько 2500 делегатів від всіх українських губерній та місцевостей, населених українцями. Тихін Осадчий як посланець від Чернігівської губернії виступив першим у дискусії з земельного питання 31 травня. Він розвинув свою теорію селянської емансипації, започатковану в 1912 р., і доповнену реаліями революційного часу: земельна справа повинна вирішуватися на основі принципів соціалізму, але без великої ломки життєвого укладу. Нові форми користування землею, контрольовані земельними комітетами, не повинні шкодити доброму її використанню. Зауважував потребу сприяння хліборобським спілкам, розвиток національного страхування, підтримку переселенської справи, обережне ставлення до іпотечних боргів, збереження за кожним землевласником права на оселю і трудову норму, якщо він самостійно працюватиме на землі. Право розпоряджатися земельним фондом в Україні вважав компетенцією Сейму і Краєвого земельного комітету⁴⁰. Вирішення земельного питання Осадчий пов'язував із національним самовизначенням, якомога швидким проголошенням автономії України: «Основа нашого життя – земля. Землю ж як і волю здобудемо ми через здобуття автономії»⁴¹.

Докладніше свої погляди Т. Осадчий виклав у статті «Про земельну реформу на Україні», опублікованій незабаром на сторінках «Народної Волі». Зокрема, він закликав обережно втілювати ідеї соціалізму в земельних відносинах, щоб не нашкодити продовольчій справі. Заслуговує на увагу його гуманізм і компромісний підхід: «...основи земельної реформи мають бути вельми людськими, треба рахуватися з різноманітними інтересами людей, маючих так чи інакше справу з землею». На його думку, в Україні варто «вести велику та широку пропаганду соціалізму та кооперації в сільському господарстві», використовуючи досвід господарювання у великих маєтках в Італії⁴². У листопаді 1917 р. Осадчий був залучений до розробки земельного закону Центральної Ради⁴³. Однак той варіант був відкинутий Радою, яка на початку 1918 р. ухвалила закон про соціалізацію землі.

У 1918 р. Т. Осадчий став співорганізатором Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу в Києві. З 1919 р. мешкав у Конотопському повіті, де займався викладацькою діяльністю.

Позиція Т. Осадчого суттєво відрізнялася від поглядів і діяльності інших діячів того часу, зокрема, членів УПСР. Економіст і громадський діяч негативно ставився до марксизму через ігнорування психології людей, їхньої моралі⁴⁴. Напрацювання Т. Осадчого у земельному питанні, його багатий досвід організації селянського життя провідні українські політичні сили в 1917–1918 рр., на жаль, не використали.

38 Осадчий Т. Українське селянство та його історична доля: історично-статистична розвідка. Київ : Друк. 2-ї Артїлі, 1912. С. 31–32.

39 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. Київ, 1998. С. 207, 210, 233.

40 Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова Рада*. 1917. № 52. 1 червня.

41 Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Народна Воля*. 1917. 31 травня.

42 Осадчий Т. Про земельну реформу на Україні. *Народна Воля*. 1917. 11 червня.

43 Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. С. 124.

44 Осадчий Тихон Іванович. Провідники духовності в Україні: довідник / за ред. І.Ф. Кураса. Київ : Вища школа, 2003. С. 511–512.

Висновки

Тихін Осадчий виокремив із загальноросійського аграристського контексту «український напрям» статистико-економічних досліджень і сформував науково обґрунтовану картину земельних відносин у Наддніпрянській Україні. Економіст виступав проти обезземелення селянства (наймасовішу його середняцьку верству уважав нестабільною і тимчасовою), не пропагував радикальних методів у вирішенні земельного питання. Він був прихильником теорії селянської емансипації – поліпшення життя селян за допомогою освіти, кредитів, страхування тощо. Визначальний вплив на такі поступові зміни селянського життя, на думку Т. Осадчого, мала справляти інтелігенція. У художніх творах, зокрема у романі «Борцы за землю и правду», письменник висвітлив специфіку селянського господарювання у пореформений період, у художній формі показав зародження і розвиток селянської революції в 1902 р. та 1905 р., еволюцію форм селянської боротьби. Ця боротьба, у трактуванні Т. Осадчого, не обмежувалася економічними гаслами, селяни керувалися й політичними мотивами (такі міркування Т. Осадчого свідчать на користь характеристики подій початку ХХ ст. як селянської революції). Письменник з'ясував специфіку участі селянського самоврядування в селянських бунтах на початку ХХ ст., висвітлив роль українських політичних партій в організації селянства (РУП, Українська соціал-демократична Спілка). На тлі загалом песимістичного ставлення до селянської активності Т. Осадчий зауважив ознаки суб'єктності у селянських діях на межі століть. Під час Української революції, зокрема на її першому етапі (1917–1918 рр.), Т. Осадчий займався популяризацією своєї концепції вирішення земельного питання, розробкою земельного законодавства, організацією селянства. Однак в українському політикумі перемогла ідея соціалізації землі, пропагована українськими соціалістами-революціонерами. Теоретичні і практичні напрацювання Т. Осадчого, як й інших економістів того часу, не було реалізовано.

References:

1. Hannytskyi, S. (2008). Tykhon Osadchyi – ekonomist, zemskyi statystyk i hromadsko-politychnyi diiach [Tykhon Osadchyi – Economist, zemstvo statistician, and socio-political figure]. *Visimnadsitiata naukova sesiia Oseredku Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Cherkasakh [The 18th Scholarly Session of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy]* (pp. 37–40). Cherkasy. [in Ukrainian]
2. Kornovenko, S. & Zemzyulina, N. & Kovalova, N. & Malinovsky, B. & Masnenko, V. & Morozov, A. & Mikhailyuk, O. & Pasichna, Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainkoï revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasants, land, and power during the Ukrainian Revolution (1917 – 1921)]. Cherkasy : ChNU im. B. Khmelnytskoho. [in Ukrainian].
3. Lenin, V. (1977). Collected Works. Moscow : Progress Publishers, 3, 21–607.
4. Lysyi, I.F. (1998). Pro Tykhona Osadchoho [About Tykhon Osadchyi]. *Sumska starovyna [Ancient Sumy Land]*, III–IV, 80–82. [in Ukrainian].
5. Osadchii, T. (1908). Bortsy za zemliu i pravdu roman-byloe iz sotsialnoi zhizni na Ukraine. Epokha 1881 – 1905 gg. [Fighters for land and truth: A historical novel from social life in Ukraine. The era of 1881 – 1905]. Kiev : Tip. Petra Barskogo. [in Russian].
6. Osadchii, T.I. (1899). Zemlia i zemledeltsy v IUgo-Zapadnom krae na Ukraine Podolii i Volyni Opyt statistiko-ekonomicheskogo issledovaniia [Land and farmers in the Southwestern region (in Ukraine, Podillia, and Volyn): An attempt at statistical-economic research]. Kiev : Tip. Petra Barskogo. [in Russian].
7. Osadchyi, T. (1917, chervnia 11). Pro zemelnu reformu na Ukraini [On agrarian reform in Ukraine]. *Narodna Volia [Narodna Volia]*. [in Ukrainian].
8. Osadchyi, T.I. (1912). Ukrainske selianstvo ta yoho istorychna dolia: istorychno-statystychna rozvidka [The Ukrainian peasantry and its historical fate: A historical-statistical study]. Kyiv : Druk. 2-i Artili. [in Ukrainian].
9. Osadchyi Tykhon Ivanovych (2003). *Providnyky dukhovnosti v Ukraini: dovidnyk [Guides of spirituality in Ukraine: Reference book]* (edited by I.F. Kuras, pp. 511–512). Kyiv : Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
10. Osadchyi Tykhon Ivanovych (30.06.1866 – 24.12.1945), ekonomist [Osadchyi Tykhon Ivanovych (1866 – 1945), economist]. Retrieved from <https://surl.luhqamuhj> [in Ukrainian].
11. Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd [First All-Ukrainian Peasant Congress] (1917, travnia 31). *Narodna Volia [Narodna Volia]*. [in Ukrainian].

-
-
12. Polishchuk, V.T. (2022). Osadchy Tykhin Ivanovych [Osadchy Tykhin Ivanovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-76818> [in Ukrainian].
 13. Polozhenie o selskom sostoianii: Obshchee polozhenie o krestianakh, vyshedshikh iz krepostnoi zavisimosti (Osoboe prilozhenie k tomu 9 zakonov o sostoianiiakh) / sostavlennoe po ofits. izd. 1876 g. Maksimovichem (Neofits. izd.) [Regulation on the peasant estate: General regulation on peasants released from serfdom (Special appendix to volume 9 of the laws on estates) / compiled from the official edition of 1876 by Maksimovich (Unofficial edition)]. (1894). Sankt-Peterburg : Tip. P. Voshchinskoi. [in Russian].
 14. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: biohrafichniy dovidnyk [Figures of the Ukrainian Central Rada: Biographical reference book]. Kyiv. [in Ukrainian].
 15. Vlasenko, V. (1998). Konotopskyi soiuz kredytnykh ta oshchadno-pozychkovykh tovarystv: pershi kroky [The Konotop Union of Credit and Loan-Savings Societies: The first steps]. *Siverianskyi litopys [Siverian Chronicle]*, 1, 127–131. [in Ukrainian].
 16. Vlasenko, V. (1999). Z epistoliarnoi spadshchyny T. Osadchoho [From the epistolary legacy of T. Osadchy]. *Sumska starovyna [Ancient Sumy Land]*, V–VI, 144–151. [in Ukrainian].
 17. Vseukrainskyi selianskyi z'ezd [All-Ukrainian Peasant Congress]. (1917, chervnia 1). *Nova Rada [Nova Rada]*, 52. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025